

О. М. Сліпушко, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ,

О. С. Задорожна, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ЛІТЕРАТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ У НАУКОВІЙ КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

Присвячено дослідженню бачення І. Франком феномену літератури Київської Русі, зокрема використання ним певної наукової термінології для означення і характеристики цього періоду в історії української літератури. Визначається внесок ученого у стан розвитку медієвістики, зважаючи на сучасні дослідження. Особлива увага звертається на тлумачення вченим питання самодостатності киеворуської літератури в тогочасному європейському просторі. Тлумачаться тези І. Франка про окремі пам'ятки оригінальні та перекладні. Зокрема, літопис "Повість врем'яних літ", ряд апокрифів, які були відомі в Русі. Акцентується увага на введенні дослідником терміна "імперсональності" як авторської характеристики, його доречність щодо характеристик середньовічних текстів.

Ключові слова: Іван Франка, книжність, Київська Русь, літопис, "Повість врем'яних літ", апокрифи, оригінальна література, перекладна література.

Система наукових поглядів Івана Франка характеризується багатогранністю і системністю підходів. Його наукові праці з історії української літератури стали важливим внеском не тільки у тогочасну науку, а й склали основу для подальших наукових студій, до цього часу залишаються авторитетними й актуальними щодо тлумачень багатьох явищ і фактів давнього українського письменства. Окреме місце в системі наукових поглядів ученого займає література Київської Русі, до бачення та інтерпретації якої І.Я. Франко виробив окремі підходи. Актуальність їх дослідження нині визначається потребою інтеграції літератури Х–ХІІІ століть у європейський простір саме як української та остаточне подолання стереотипу про Київську Русь як суто російську спадщину.

Погляди Івана Франка на літературу доби руського Середньовіччя представлені у працях "План викладів літератури руської: Спеціальні курси. Мотиви" (1898–1899), "Південно-

руська література" ("Южнорусская литература") (1904), "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." (1910), "Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського" (1907–1908), "Українці" (1911), монографічних дослідженнях, статтях тощо. Література Київської Русі займає особливе місце в системі наукових уявлень вченого, який вважав за необхідне інтегрувати її в тогочасний культурно-літературний простір як самодостатнє явище незалежної європейської держави під назвою Русь. Термін "Київська Русь" дослідник не використовує, оскільки він є штучним і був запроваджений в науковий обіг значно пізніше. Також ще не знав учений терміна "Києворуська держава", що активно побутує в сучасній медієвістиці. Натомість І. Франко послуговується терміном Русь, який був присутній у тогочасних текстах, насамперед у літописах.

Заслугою Івана Франка стала його колосальна джерельна робота, збирання ним і видання з власними науковими коментарями і поясненнями великої кількості текстів. Саме з подачі та завдяки І. Франку вони були інтегровані в науковий обіг, у якому перебувають і нині. Таким чином було змодельовано, прописано текстами історію літератури доби Середньовіччя, хоча сам термін він також не використовував. І.Я. Франко фактично першим в історії української літератури створив схему "розвою" давньої української літератури, насамперед старокиївського періоду. Він розташував тексти у чіткій хронологічній послідовності, яка у своїй основі залишається актуальною і до цього часу. Також після М. Максимовича Іван Франко поставив і тлумачив питання про національну приналежність літератури Київської Русі та визначення її як культурної спадщини українського народу.

Аналізуючи факти і тексти з історії старого українського письменства, як його вчений називав, Франко на основі їх детального текстологічного вивчення доводить неперервність його розвитку. Також заслугою вченого слід вважати відзначення суспільно-політичної місії літератури Київської Русі, її внеску у процеси становлення, утвердження і розвитку Руської держави. Вивчаючи і коментуючи середньовічні тексти, вчений звертав

особливу увагу на їх здатність фіксувати і тлумачити історію, специфіку присутності в європейському просторі, здатність фіксувати національне буття руського народу, себто українського. Важливою рисою тлумачення Франком літератури доби Середньовіччя є її розгляд у тісному зв'язку з фольклором, усною народною творчістю того часу. Ці два пласти (книжний та усний) вчений вважав повноправними аспектами середньовічної руської спадщини.

Головні системні й інтегральні праці, в яких представлено погляди І. Франка на літературу Київської Русі є "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.", що була видана після смерті дослідника й "Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського". Загалом у них представлено повний, за уявленнями І. Франка, реєстр авторів, книг, а також їх пізніших видань. Заслугою вченого стало те, що він зробив першу спробу синтезувати в одній праці два головні аспекти: суто науковий виклад історії літератури і хрестоматію джерельних текстів. Кожен текст таким чином подається повністю чи переважно повністю і супроводжується солідним науковим коментарем. Надалі така схема подачі текстів і наукових матеріалів буде застосовуватися вченими. Зокрема, особливо масштабно цей підхід І. Франка буде зреалізовано у хрестоматіях із літератури Середньовіччя "Золоте Слово" (упорядники В. Яременко, О. Сліпушко) та Ренесансу і Бароко "Слово Многоцінне" (упорядники В. Яременко, В. Шевчук).

І. Франко виходить із усвідомлення важливості осмислення такого питання, як періодизація літератури старого періоду. Так, у праці "План викладів історії літератури" представлено власну періодизацію давньої української літератури дослідника. Його підхід характеризується певною загальністю, оскільки вчений пропонує поділ цієї літератури на дві великі епохи: давньоруська і середньоруська. Хоча в пізніших періодизаціях буде спостерігатися більш детальний підхід до поділу цих епох на значно менші, що дасть змогу акцентувати увагу на їх специфіці. Книжність Київської Русі І. Франко в основному називав "південноруською домонгольською доби". На його думку, давньоруська епоха представлена книжністю Київської Русі. Він

не поділяв цю добу на менші періоди, відповідно, визначені ним риси та характеристики є дещо загальними. Тому цілком правомірно у пізніших періодизаціях бачимо поступову деталізацію. І. Франко обґрунтовує тезу про те, що визначальними рисами цієї доби були домінування візантійського впливу, певного літературного шаблону в жанрах і родах. Також дослідник називає вагомою характеристикою творів цього періоду так звану їх "імперсональність", тобто мінімальну вираженість думки і позиції книжників. Із цією тезою можна і треба дискутувати, оскільки пізніші дослідження доводять часті яскраві вираження особистісних характеристик, як це було у "Молінні" Данила Заточеника. Також головною рисою цих текстів учений називав те, що це була "традиційно-шаблонова" література, що тривало до першої чверті XVI ст. [див.: 1]. Натомість у сучасній медієвістиці активно розвивається теза про прагнення наших книжників зламати канони, запропонувати власні тлумачення жанрів і канонічних текстів. Зокрема, бачимо це у "Слові про Закон і Благодать" митрополита Іларіона з його символіко-алегоричним тлумаченням Святого Письма і творенням жанру проповіді, що здатна виконувати функції державної декларації.

Важливою рисою літератури доби Київської Русі І. Франко вважав її здатність правдиво і свідомо виражати погляди, інтереси, смаки, навіть почування суспільства. Головним у підходах І. Франка до давніх текстів і зокрема проблеми періодизації був принцип "історизму". Цьому він присвятив вступну статтю під назвою "Теорія і розвій літератури" до своєї незавершеної праці "Історія української літератури". Тут дослідник міркує над тим, що таке історія літератури, який є її матеріал, що складає тему, предмет і мету досліджень. І. Франко зазначає: "В найширшім розумінні сього слова література – се збір усіх духовних виплодів чи то якогось одного народу (національна література), чи то збір більшої групи народів або й усього людства (всесвітня література)" [1, с. 7]. На його думку, література включає до свого складу усну словесність і письменство. Також він наголошує на існуванні між ними тісного і нерозривного зв'язку. Дослідник розвиває правомірну тезу про

те, що усна і писемна творчість не розділені чіткою межею, адже все, що відтворено на письмі, може переходити в усну словесність, у фольклор, загалом у пам'ять і життя нових поколінь. Також існує зворотній напрям, який полягає у переходах матеріалу із народної словесності у писану літературу. І. Франко доводить свої теоретичні тези на яскравих прикладах мандрівних образів, які є спільними для фольклору та книжності. Щодо літератури, то вчений поділяє її на наукову і "красну". Під останньою він розуміє художню літературу, вважаючи її найвищим виявом людської цивілізації. На думку І. Франка, художня національна література більшою чи меншою мірою є "органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин" [1, с. 10].

І. Я. Франко одним із перших в історії української літератури на високому науковому рівні обґрунтував неповторність і самодостатність руського письменства епохи Київської Русі, тобто Середньовіччя. Дослідник акцентував на тому, що воно ніколи не було частиною чи відділенням "общерусской" великоросійської літератури. У його працях послідовно заперечується теза російських дослідників про пам'ятки Київської Русі як "древнерусские". І. Франко на основі широкого історичного і культурного контекстів доводить наукову тезу про те, що це дві різні літератури, називаючи їх південною і північною українсько-руською і великоруською. В "Історії української літератури" вчений зазначає: "Щодо нашої, української, або південноруської, історії літератури, то ми не будемо полемізувати з тими, хто з упертістю, гідною ліпшої справи, твердить, що коли нема ніякої української мови, то не може бути й її літератури. Трактуюмо свою тему як літературу, що виросла на території, заселеній українським народом, і в тісному зв'язку з історією того народу. Розбираємо її усну традицію, багату й різномірну як мало в якого європейського народу, і її писемні пам'ятки від самих початків" [1, 18]. Отже, І. Я. Франко зробив однозначний висновок про спадщину Київської Русі як суто українську.

Заслугою І. Франка у сфері вивчення літератури Київської Русі є те, що він одним із перших поставив питання середньовічного автора. Він тлумачить прояви авторської позиції у добу Середньовіччя поняттям "імперсональності", пояснюючи: "Імперсональність розумію не в значенні анонімності; навіть підписані твори тодішньої літератури мають, звичайно, так мало індивідуальної закраски своїх авторів, укладані були завсіди після певних даних і усвячених традицією взірців, а іноді так невільничо, з таким обширним запозичуванням чужих елементів, що не раз можуть уважатися прямим продовженням або переробкою, або компіляцією інших, старших, звичайно греко-візантійських творів" [1, с. 40]. Загалом учений стояв на тому, що позиція і постать середньовічного автора у його творі є мало вираженими. Звісно, ця теза є дискусійною, бо у багатьох середньовічних текстах авторське "Я" є виражено промовисто і чітко. Але Франко запропонував новаторський підхід саме постановкою питання про це, що зумовило розвиток подальших студій над ним.

Заслугою І. Франка є початок перших наукових студій над літописом "Повість врем'яних літ". Він дослідив текст із точки зору його джерел і авторського матеріалу, проаналізувавши походження таких фрагментів, як оповідь про всесвітній потоп, оповідання про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом, зразки дружинного епосу (смерть Олега від свого коня, історія про білгородський кисіль під час облоги Білгорода 992 р.). Дослідник установив те, що від середини XI і до початку XII ст. літописні повідомлення написані на спогадах очевидців, учасників подій, зокрема самих авторів творів. До таких він відносить розповідь про Бориса і Гліба (1015), героїчну повість про битву Мстислава зі Святополком (1019), розповідь про заснування Києво-Печерського монастиря (1051), три оповідання Нестора (про перенесення мощів Феодосія (1091), про напад половців на Печерський монастир (1096), про спільний похід князів проти степових нападників (1107)), оповідь про з'їзд руських князів у Любечі (1097), оповідання про осліплення Василька Теревовлянського, заповіт Ярослава Мудрого, похвала книзі та ін. На думку І. Франка, велика кількість оповідей літопису, аж до згадки про смерть Святослава, були не стільки

історією, як поемами князівсько-дружинного епосу та сагами скандинавського походження. До давньоруської художньої епіки в літописанні І. Франко відносив такі частини літопису: 1) Легенда про Кия, Щека, Хорива, джерело яких більш казкове, ніж пісенне; 2) Прихід варягів – уривок якоїсь норманської саги про трьох братів, запрошених у чужий край на князювання; 3) Похід Олега на Київ і вбивство Аскольда і Діра – локальні саги для пояснення назв Аскольдової і Дірової могил; 4) Похід Олега на Константинополь – уривок скандинавської саги про флот на колесах, а інше – недоладний переказ тексту договору з греками; 5) Смерть Олега – скандинавська сага; 6) Смерть Ігоря і помста Ольги – скандинавська сага; 7) Візит Ольги до Константинополя – сага, а не історія; 8) Облога Києва печенігами – дружинна пісня, основана на місцевій традиції; 9) Болгарська війна і смерть Святослава – переказ саги, а не історія [6, с. 177]. Отже, є підстави вести мову про те, що у "Повісті врем'яних літ" подано зразки нашого найдавнішого віршування, визначальними характеристиками якого є ритмічний малюнок, чітка організація поетичної фрази, а сполучник "і" (в окремих випадках "а") – це своєрідна одиниця організації поетичної фрази. Деякі вчені, зокрема В. Яременко, В. Шевчук та ін., відстоюють думку про те, що синтаксичний паралелізм разом із "краєгранієм", "краєстрочіє" як засобом поетичної мови, був відомий у Русі з XI ст. А застосування його із так званим давнім музичним розміром дають підстави вести мову про зародження віршування в епоху Києворуської держави. У літописі "Повість врем'яних літ" бачимо поезію не наслідувальну, орієнтовану не на біблійні джерела, а на народну пісенну творчість, зокрема думи. Це свідчить про те, що формувалася вона ще до прийняття християнства Руссю, у контексті усної словесності та була позначена сильними впливами язичницького світогляду і жанровою специфікою фольклору.

Вагомим є внесок І. Я. Франка у дослідження апокрифів та їх інтеграцію у науковий простір. Напрацювання вченого у цій сфері узагальнені у 5-томному виданні "Апокрифи і легенди з українських рукописів" (Львів, 1896–1910). Тут тексти відомих

у Русі-Україні апокрифів супроводжуються ґрунтовними науковими коментарями і дослідженнями. І. Франко виходить із основоположної тези про те, що апокрифи суттєво вплинули на староруську літературу на рівнях жанровому, ідейно-тематичному та образному, ставши джерелами для багатьох творів. На думку вченого, вивчення апокрифів є важливим для історії української літератури, адже на теренах Русі апокрифи, подібно до всієї Західної Європи, виконали роль того своєрідного містка, який інтегрував наше письменство в європейський контекст. Апокрифи сприяли поступовій секуляризації літератури, зумовлювали її інтерес до світських тем. Цілком новими є погляди І. Франка на есхатологічні апокрифи, які він поділив на три групи: апокрифічні катехизми, або "вопросоответіи"; апокаліпсиси про загробне життя; апокрифічні пророцтва про майбутній кінець світу, прихід Антихриста і страшний суд. Сам термін "есхатологічні апокрифи" дослідник тлумачить як легенди, оповідання, повчання, що займаються "крайніми" питаннями теології, етики і природознавства, тобто тими, що стосуються початку і кінця світу, його Творця, добра і зла, життя і смерті [див.: 3, 5, 6].

І. Франко зібрав та опублікував велику кількість апокрифічних текстів, упорядкував їх за тематичним принципом, поділив на кілька груп: апокрифи про створення світу, про життя і смерть Ісуса Христа; про Сатанайла і бунт ангелів; про рай; апокрифічні оповідання про Адама і Єву; оповіді від Адама до Ноя; книга Єноха; про Ноя і потоп світу; розповіді від Ноя до Авраама; апокрифічні оповідання про Авраама; оповідання про Мелхиседека; про Авраамових синів; про синів Ісаакових; про патріархів у Єгипті; заповіді 12 патріархів; апокрифічні оповідання про Мойсея; оповіді від Мойсея до Давида; оповідання про Давида; оповідання про Соломона; оповіді від Соломона до Христа.

Загалом у наукових працях І. Франка домінуючою є теза про книжність Київської Русі як самодостатню й українську за своїм характером. Відповідно до цього вибудовується вся система його поглядів на киеворуські пам'ятки та їх бачення в контексті русько-українського письменства, фольклору та європейської традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Франко І. Історія української літератури. Часть перша // Зібрання творів : у 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–372.
2. Франко І. Літописна основа "Слова о полку Ігоревім" // Зібрання творів : у 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39. – С. 359–507.
3. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів : у 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 41. – С. 194–470.
4. Франко І. Празник святого спаса. Причинок до історії староруського письменства і культури // Зібр. творів : у 50 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39. – С. 267–286.
5. Франко І. Притча про сліпця і хромця : Причинок до літературних взаємин Старої Русі // Зібр. творів : у 50 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 35. – С. 301–331.
6. Франко І. Студії над найдавнішим київським літописом // Зібр. творів : у 50 т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 6. – С. 7–190.
7. Франко І. Українці // Зібр. творів : у 50 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 162–193.

REFERENCES

1. Franko I. Istorija ukrajinskoji literatury. Chast' persha // Zibrannja tvoriv: u 50 t. – Kyiv: Naukova dumka, 1983. – T. 40. – S. 7–372.
2. Franko I. Litopysna osnovva "Slova o polku Igorevim" // Zibrannja tvoriv: u 50 t. – Kyiv: Naukova dumka, 1983. – T. 39. – S. 359–507.
3. Franko I. Narys istpriji Ukarjinsko-ruskoji literatury do 1890 r. // Zibrannja tvoriv: u 50 t. – Kyiv: Naukova dumka, 1983. – T. 41. – S. 194–470.
4. Franko I. Praznyk svjatogo spasa. Prychynok do istoriji staroruskogo pysmenstva i kultury // Zibrannja tvoriv: u 50 t. – Kyiv: Naukova dumka, 1983. – T. 39. S. 267–286.
5. Franko I. Prytcha pro sloptsia i xromcya : Prychynok do literaturnih vzajemyn Staroi Rusi // Zibr. tvoriv : u 50 t. – K.: Naukova dumka, 1982. – T. 35. – S. 301–331.
6. Franko I. Studiji nad najdavnishym kyjivskym litopysom // Zibrannja tvoriv: u 50 t. – Kyiv: Naukova dumka, 1976. – T. 46. – S. 7–190.
7. Franko I. Ukrajintsi // Zibrannja tvoriv: u 50 t. – Kyiv: Naukova dumka, 1984. – T. 41. S. 162–193.

Стаття надійшла до редакції 14.06.22

O. M. Slipushko, Dr Hab., Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv,
O. S. Zadorozhna, PhD, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE LITERATURE OF KYIV RIS' IN THE SCIENTIFIC CONCEPTION OF IVAN FRANKO

This article is devoted to investigation of conception of Ivan Franko about literature of Kyiv Rus'. Partly, we investigate the using by Ivan Franko of concrete scientific terminology for definite and characteristic of this period in the history of the Ukrainian literature. It is determined the contribution of scholarly in the

development of the studying of Middle Ages because of modern investigations. It is underlined the interpretation by scholarly the problem of independent Kyiv Rus' in the European space. The ideas of Ivan Franko about concrete original and translated works are interpreted. Partly, about chronicle "Povist of vremjanyh lit", apocryfes, that were populated in Rus. It is underlined the integration by scholarly the terminology "impersonality" as author characteristic, its using for interpretation of Middle Ages texts.

The system of scientific outlook of Ivan Franko is complex and integrated. His scientific works about history of Ukrainian literature are very important contribution in the science of that time and form a basic for future scientific. Until this time these are authority and actual about interpretation of many phenomenons and facts of the old Ukrainian literature. The literature of Kyiv Rus' is very important in the system scientific outlook of Ivan Franko. He formed about it concrete methods and ideas. Its investigations is actual because of importance of integrity of literature of X–XIII s. in the European space especially as Ukrainian and full overcoming of the stereotype about Kyiv Rus' as Russian heritage.

The important service of Ivan Franko is his very big source works, collecting and publishing with his scientific comments and interpretations of many texts. Ivan Franko integrated these texts in the scientific space. In this way the history of Ukrainian literature was formed by texts of the period of the Middle Ages.

In general in scientific works of Ivan Franko the idea about literature of Kyiv Rus as independent and Ukrainian is dominated. Because of its idea the system of scientific ideas about Rus Medieval works of Ivan Franko is formed. We see the interpretation by Ivan Franko the Medieval works in the space of the national folklore and European tradition.

Key words: *Ivan Franko, manuscript literature, Kyiv Rus, chronicle, "Povist of vremjanyh lit", apocryfe, original literature, translated literature.*